

Dietetika és költészet a XVII. században*

1.

Azt, hogy a jókedv, a derű egészséges – mindannyian tudjuk, s az sem szorul magyarázatra, hogy a derű felkeltésére a művészetek – különösen a zene és az irodalom – fölöttébb alkalmasak lehetnek. A művészetek terapeutikus hatását már igen régen felismerték. A hagyomány szerint az orvoslás istene, Aeszkulapiusz a vidámság felkeltésére alkalmas énekeket jegyeztetett le, tréfás színdarabokat készíttetett és dalokat íratott. Galénosz a zenehallgatást javasolta a melankólia elűzésére.¹ Az irodalom terapeutikus funkciója, a történetmondás egészséges hatása a középkor orvosi irodalmában sem volt ismeretlen, de igazán nagy fontosságra a reneszánsz idején tett szert.² A legismertebb példa Boccaccio *Dekameronja*: a kelettörténet szerint a pestis elől vidékre menekülő, hét fiatal férfiből és három ifjú hölgyből álló társaság az időt történetek mesélésével tölti, s habár nem biztos, hogy a pestist így el tudják kerülni, de a szorongástól, a gondtól, az acediától mindenképpen megszabadulnak. A történetek mesélése ilyen értelemben nem pusztán szórakoztató időtöltés, hanem a lelket gyógyító funkciója is van.³

A költészet, az irodalom és a zene gyógyító hatását a középkorban és a reneszánsz idején a korabeli orvosi elmélet, a humorálpatólógia keretein belül képzelték el. Ezen elmélet szerint, melyet Galénosz alapozott meg, és az európai orvoslásban Avicenna révén terjedt el, az emberi szervezetben négyféle testnedv található: a vér (*sanguis*), a nyál (*phlegma*), a sárga epe (*flava bilis, cholera*) és a fekete epe (*atra bilis*). A négy testnedv tulajdonságai Galénosz szerint a következők: a vér meleg és nedves, a nyál hideg és nedves, a sárga epe száraz és meleg, a fekete epe hideg és száraz. A test ezekből a nedvekből épül fel, mindegyiknek megvan a maga funkciója a szervezetben. A nedvek aránya azonban nem ugyanaz mindenkién, s eloszlásuk határozza meg az egyén jellemét, temperamentumát. Aszerint, hogy a négy testnedv közül melyik az, amelyik az átlagosnál nagyobb mértékben van meg a testben, négyféle temperamentumot különböztettek meg: a szangvinikust, a flegmatikust, a ko-

* A tanulmány első megjelenése: *A magyar költészet műfajai és formái a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, SZTE, 2005, 271–280. A szöveget csekély mértékben megváltoztattam, javítottam. (L. Gy. – 2013. április)

¹ FÖLDÉNYI F. László, *Melankólia*, Bp., 1992, 143.

² Lásd WACHINGER, Burghardt, *Erzählen für die Gesundheit. Diätetik und Literatur im Mittelalter*, Heidelberg, 2001. A reneszánszról lásd SCHMITZ, Hans-Jürgen, *Physiologie des Scherzes. Bedeutung und Rechtfertigung der Ars iocandi im 16. Jahrhundert*, Hildesheim, New York, 1972.

³ WACHINGER, *I. m.*, 28.

lerikust és melankolikust. A galénoszi elmélet szerint a nedvek összetétele egyrészt a természet által meghatározott, az életkor, az évszak, a klíma függvénye; másrészt az egyén által befolyásolható tényezőktől is függ. Ez utóbbiakat „sex res non naturales”, azaz hat nem természeti dolog néven emlegették, s a következő rendszerbe foglalták: a levegő tisztasága; az elfogyasztott étel és ital milyensége; az alvás illetve a virrasztás; a kiválasztás; a munka, a mozgás illetve pihenés; valamint a lélek „mozgásai”, azaz az indulatok. Az ezekre az egészséget befolyásoló tényezőkre vonatkozó ismereteket összefoglalón dietetikának is nevezték a kora újkorban.

A hat nem természeti dolog képezi az alapját a középkor óta ismert, igen populáris ún. salernitánus verseknek, a salernói orvosiskola egészségügyi tanközlönyének (*Regimen salernitanis*). Ez a XVI–XVII. századi Magyarországon is ismert volt, magyar fordítását eléggé megkétszerezve, 1693-ban készítette el Felvinczi György. A dietetika és a humorápatológia hosszú ideig tartó karrierjéről tanúskodik, hogy fordítása igen népszerűvé vált, több kiadást megért, még 1776-ban is megjelent.⁴ Bár a természettudomány XVII. századi eredményei a humorápatológiát elméletileg diszkreditálták, a koncepció a gyakorlatban még sokáig hatott, a populáris orvosi ismereteket még a XVIII. században is a testnedvek tana és a hat nem természeti dologban foglalt dietetikai szabályok határozták meg.⁵ A humorápatológia szerint az ember egészsége alapvetően a testnedvek helyes összetételétől függ, az egészséges és boldog élet záloga, hogy az ember ügyeljen a nedvek megfelelő összetételére. A kora újkori orvoslásban minden betegséget valamely testnedv hiányára vagy túlzott meglétére vezettek vissza, az orvoslás – leszámítva a sebészi beavatkozásokat – nagyrészt a nedvekre vonatkozott. A testnek a szennyezett vértől való megtisztítása a célja a korabeli orvoslás fontos elemének, az érvágásnak is, melyet csaknem mindenféle betegségre hasznosnak tartottak. Áldásos hatásáról a *Schola salernitana* így ír: „A' szomorúakat vigakká csinálja; / Az haraguttakat csendességre vonszá; / Bolond szerelmüket jobb eszre hozza”. Az érvágás e felfogás szerint tehát nem csak a beteg fizikai állapotára hat, de lelkére, érzelmeire is. A testnedvek elméletén alapuló orvosi praxis alapelve az ellentétes elemmel való gyógyítás: „A nyilvánvaló belső rosszullétel ellenkező nyilvánvaló minéműségű orvosságokkal javíttatik meg.”⁶ Az indulatok esetében az ellentéttel való gyógyítás legfőbb eleme a fekete epe hatásának semlegesítése a vidámság felkeltése, a gondok eltávoztatása által. A *Schola salernitana* legnagyobb részét az ételekkel és italokkal kapcsolatos tanácsok teszik ki. Ennek magyarázata az a korabeli nézet, hogy a testnedvek keletkezésében a táplálékoknak

⁴ FELVINCZI György, *Az Anglia országban lévő salernitana scholának jó egészségről való megtartásának módjáról írott könyve* = RMKT XVII. század, 13., kiad. VARGA Imre, Bp., 1988, 130–158.

⁵ Vö. „Minden doktorságot csak ebből késértek”, kiad. és utószó SZLÁTKY Mária, Bp., 1983, 420.

⁶ APÁCZAI CSERE János, *Magyar Encyclopaedia*, kiad. GYENIS Vilmos, Bukarest, 1977, 275.

alapvető szerepe van: az ételek, a diéta megválasztásától függően egyes nedvek aránya nőhet vagy csökkenhet a testben. Egyes szereknek, mint például a dohányynak vagy a kávénak, egészen rendkívüli hatást tulajdonítottak. Ez utóbbiról Faludi Ferencnél olvashatunk egy érdekes történetet: „A chiocoláda, thee és caffee igen módi minden rendeknél; leginkább a caffee, azt tartják, hogy igen hasznos orvosság a szomorúság ellen. E napokban egy *dáma* szomoru hírt vett a táborbul, hogy tudniillik ura elesett, el is temették; azonnal felriada, mondván: Boldogtalan fejem, mire jutottam? izibe nékem caffét. Meghozták, mohón belékapott, és mindjárt helyén volt szívével, félre takarta keservét, megvidult.”⁷ A jellem testnedvek általi meghatározottságát hirdető elmélet, a gyomor élettani szerepét a középpontba állító diétetika látszólag az ember testi-lelki folyamatairól alkotott igen mechanikus felfogást tükröz. Ez azonban csak részben igaz, hiszen ez az orvosi felfogás az individualitásnak, az egyén aktivitásának is teret enged: hiszen nem csak a testnedvek összetétele, de a szükséges diéta is az egyes ember jellemző sajátja. Bethlen Miklós önéletírásának diétáját, egészségét és betegségeit taglaló részében ezt így fogalmazza meg: „Mi használ, mi árt néked, te tudod, nem a doctor. [...] Légy medicus magad magadnak, ha eszed vagy, az lehetsz.”⁸ A humorálpatólogia évszázadokig tartó sikere talán éppen annak köszönhető, hogy nagy mértékben az egyénre szabott terápiát tett lehetővé.⁹

A nem természeti dolgok közül a művészetek terapeutikus hatásának értelmezése szempontjából különösen fontos a hatodik, az indulatoknak a testnedvek összetételére gyakorolt hatása. A diétetikus gondolkodásban test és lélek egészsége elválaszthatatlanul összekapcsolódik. Mint a XVII. század nagy tudósa, az első népszerű orvosi munka kiadója, Pápai Páriz Ferenc *Pax animae* (*A lélek békéje*, 1680) című művében írja: „A testben való részeknek és nedvességeknek rendetlen volta az elmét háborgóvá és komorrá teszi, sőt néha ugyan éppen felfordul a testnek rendetlen volta miatt. Nagy és fő pontja ezért a bölcsességnek az egészségre mindenkor szorgalmason és igen szoroson gondot viselni.”¹⁰ A humorálpatólogiai elméletben az indulatok szorosan összefüggenek a testnedvekkel. Egyes testnedvek túlsúlya hajlamossá tesz bizonyos indulatokra: a kolerikus például hirtelen haragú, a melankolikus a szomorúságra hajlik. Ugyanakkor azonban az indulatok is hatnak a testnedvek összetételére és így testi tüneteket okoznak: a harag a sárga epe termelődését segíti elő és a test felmele-

⁷ FALUDI Ferenc, *Prózai művei, II.*, kiad. VÖRÖS Imre, Bp., 1991, 724.

⁸ BETHLEN Miklós *Önéletírása* = KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, kiad. V. WINDISCH Éva, Bp., 1980, 511.

⁹ Vö. SCHOENFELDT, Michael, *Fables of the Belly in Early Modern England = The Body in Parts. Fantasies of Corporeality in Early Modern Europe*, kiad. HILLMANN, David, MAZZIO, Carla, New York, London, 1997, 243–262.

¹⁰ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax animae* = UŐ., „*Békességet magamnak, másoknak*”, kiad. NAGY Géza, Bukarest, 1977, 187.

gedését okozza; a félelem esetében felesleges fekete epe termelődik, mely a szívhez jutva száraz és hideg jellegénél fogva annak összehúzódását okozza, a szív összehúzódása következtében pedig a test is száraz és hideg lesz. Az indulatok és a testnedvek termelődése tehát szorosan összefügg, s ezért az egészség megóvása érdekében is hasznos lehet egyes affektusok felkeltése: például a hideg természetűek számára hasznos a harag indulata, mivel melegíti a testet.

A művészetek szempontjából a „nem természeti dolgok” közül az indulatok és az egészség kapcsolata azért lényeges, mert a műalkotások is hatást gyakorolhatnak a befogadó érzelmeire, affektusaira, s ezáltal a költészet, a zene, a kertművészet vagy a festészet is nagy mértékben hozzájárulhat a lelki nyugalom és a derű kialakításához, a melankólia leküzdéséhez. „Tapasztaljuk bizony azt ma is, hogy a szép versek, éneklések és muzsikák a legfenébb és csaknem dühösködő embert is csakhamar lecsendesítik és nevetésre fakasztják” – írja az első önálló magyar nyelvű dietetika szerzője, Mátyus István 1762-ben megjelent könyvének az „elme indulatairól” szóló fejezetében.¹¹ A bánat, a gond, a szorongás olyan érzések, melyek nem csak pszichikailag, de fizikailag is tönkretelhetik az embert: a korabeli humorálpatológiai felfogás szerint ezek az indulatok a lelket megtámadva testi betegségeket idézhetnek elő. Ezek az indulatok és az általuk előidézett lelkiállapotok, különösen a melankólia mind morálfilozófiai, mind orvosi értelemben veszélyesek és károsak.¹² Az egészség megóvásának ezért fontos eszköze a gondok eltávolítása, a vidámság, a derű és a tréfa. A dietetika, az affektusterápia célja is a romboló, káros indulatok megméréséklése, a hasznosak felkeltése.

A nem természeti dolgok rendszerében tehát elméletileg lehetőség van arra, hogy az indulatok, érzelmek hatást fejtsenek ki az ember pszichikai és fizikai állapotára. A művészet terapeutikus funkciója szempontjából a kérdés az, hogyan lehet szavakkal felkelteni az indulatokat. Ez a kérdés az ókor óta szerves része a retorikai hagyománynak, hiszen a retorika – mint azt már Arisztotelész megállapította – nem csak az értelmi, de az érzelmi meggyőzés művészete is.¹³ A retorikai alapú kultúra kommunikációs modelljét a lélekbe írás elképzelése

¹¹ MÁTYUS István, *Diaetetica, azaz a jó egészség megtartásának módját fundamentumosan előadó könyv*, Kolozsvár, 1762, 489.

¹² Pontano progymnasmatájában olvasható ez a megvilágító erejű párbeszédrészlet: „M. Animae quidem curae & mordaces solitudines, dolor, moestitiaque fugienda sunt & quantum potest, avocanda semper a tristiculis rebus cogitatio. intenta siquidem & molestia cura maxime cor urit, corpus exsiccatur & extenuatur, somnum impedit: ex quo vigiliarum perpetuitas innatum calorem imminuit & extinguit, vires debilitat, gravissimis corporum difficultatibus velut ostium aperit. [...] Iam tristitia ipsa quoque corpus arefacit & tabefacit, cor immodice constringit, spiritum vitiat, ingenium obtundit, rationi & iudicio nebulas offundit, memoriam carpit. [...] S. Si unquam, nunc maxime fugiam hanc pestem, meque ad hilaritatem & laetitiam dabo.” PONTANUS, Jacobus, *Progymnasmatum latinitatis*, III/2., 1664⁴, Ingolstadt, 773.

¹³ A retorikai hagyomány és a kora újkori poétika kapcsolatát az érzelmi hatáskeltés szempontjából tárgyalja: DYCK, Joachim, *Ticht-Kunst. Deutsche Barockpoetik und rhetorische Tradition*, Bad Homburg, Berlin, Zürich, 1966, 80–84.

határozza meg, mely elképzelés három hasonlóságon alapul. Az érzékelés szempontjából az érzékelt objektum és az ennek megfelelő tudattartalom közötti hasonlóságon: az érzékelésre vonatkozó, az ókortól a középkorig érvényes elméletek szerint a tárgy és a tudattartalom között izomorfiák, illetve hasonlóságok láncja áll fenn. Másodsorban a dolog és a szó közötti hasonlóságon: a szavak ugyan önkényesen jelölik a dolgokat, de – mint azt Szimonidesz kijelentése is mutatja, miszerint a festészet néma költészet, a költészet beszélő festészet – az antik hagyományon alapuló felfogás szerint szavak és képzetek megfeleltethetők egymásnak, a szavak vizuális képzeteket hívnak elő, a vizuális képzetek problémátlanul átfordíthatók szavakba. A harmadik alapvető hasonlóság a beszélő által közölni kívánt tartalom és a befogadó tudattartalma között áll fenn: a klasszikus retorika feladata, hogy lehetőleg minél pontosabban a befogadó tudatába másolja a szónok által átadni kívánt képzeteket.¹⁴ A lélek indulatait valamely külső tárgy vagy a tárgy lélekbe írt képzete váltja ki a lélekben. Ennek megfelelően az érzelmi hatáskeltés záloga a megfelelő tárgy érzékletes megjelenítése, aminek retorikai eszköze az *evidentia* vagy *hypotyposis*.¹⁵ Ez az összefüggés ugyan inkább a korai barokk *elocutio*-központú és félelemkeltő retorikája és költészete kapcsán szokott szóba kerülni, de igaz a derű esetében is, azzal a különbséggel, hogy utóbbi esetben a költőnek természetesen derűs tárgyat kell megjelenítenie. A vidámság felkeltésének emellett más, a retorika hatásmechanizmusától eltérő módja is lehetséges: a tréfa, a nevetés szintén a melankóliát, a gondokat elűző hatást vált ki. A nevetés pszichofizikai hatása az orvosi elmélet keretei között a vér megtisztulásával, a szív kitágulásával volt magyarázható.¹⁶ A nevetés története azonban kívül esik e dogozat tárgykörén.¹⁷

A kora újkori orvosi elméletnek ez a rövid vázlata azokat a kereteket hivatott kijelölni, amelyek között a művészetek vidámító hatása egy adott korszakban értelmezhető volt. Látható, hogy a terapeutikus hatás értelmezése jelentősen különbözik a mai elméletektől. A kora újkori elképzelés sarkköveit egyrészt az ellentéttel való gyógyítás elve, a melankóliának és a vele rokon érzelmeknek a derűvel való gyógyítása, másrészt a szövegek keltette érzelmi hatás közvetlensége képezi. Ez a koncepció egészen a XVIII. század végéig fontos szerepet játszott az irodalomban, s eltűnése az orvosi elméletben a XVIII. században bekövetke-

¹⁴ KOSCHORKE, Albrecht, *Körperströme und Schriftverkehr. Mediologie des 18. Jahrhunderts*, München, 1999, 347–356. A képek érzelmkeltő szerepéről, az „ut pictura poesis” elv retorikai vonatkozásairól lásd még DOCKHORN, Klaus, *Macht und Wirkung der Rhetorik. Vier Aufsätze zur Ideengeschichte der Vormoderne*, Bad Homburg, Berlin, Zürich, 1968, 100–102.

¹⁵ SHUGER, Deborah K., *Sacred rhetoric. The christian grand style in the English Renaissance*, Princeton, 1988, 78.

¹⁶ A tréfát Apáczai is ajánlja enciklopédiájában – ugyan csak az öregeknek – az egészség megújítására. APÁCZAI, I. m., 256.

¹⁷ Lásd erről pl. SCHMITZ, I. m.

zett változásokkal, valamint a retorikai alapú kultúra átalakulásával függ össze.¹⁸ Az orvostudomány terén már a XVII. században olyan felfedezések történtek, amelyek a humorápatológiai elmélet alapjait tették kérdésessé: a vérkeringés leírásával és az emberi szervezet mechanizmusként való felfogásával a testnedvek tana elméletileg elvesztette magyarázó erejét. A XVII. század nagy természettudományos felfedezései csak lassan formálták át a testről és az egészségről való gondolkodást, s így a gyakorlatban a testnedveken alapuló koncepció még hosszú ideig népszerű volt, a populáris orvosi ismereteket még a XVIII. században is ez határozta meg. Ezt mutatja, hogy még Csokonai írásai között is találunk egy olyan feljegyzést, mely a hat nem természeti dolog logikáját követve tárgyalja az egészség megőrzéséhez szükséges alapvető tudnivalókat.¹⁹ A fiziológia területén a XVII–XVIII. század során lassú és bonyolult változások zajlanak, melyek részletezése itt nem szükséges. A változások lényege, végeredménye pontosan megragadható: a XVIII. század végére olyan elképzelések válnak meghatározóvá, melyek szerint az ember nem a nedvek tartálya, mint a humorápatológiai elméletben, hanem idegek hálózata, s ennek megfelelően az indulatok vagy érzelmek is az idegrendszer működésével összefüggésben válnak értelmezhetőkké. A fiziológiai elképzelések változásával párhuzamosan a XVIII. század végére a retorika is elveszíti a szövegek létrehozásában és befogadásában játszott meghatározó szerepét, s az irodalmi szövegek hatásmechanizmusa is átalakul. Egy XVIII. század végi érzékeny szöveg, például a *Fanni hagyományai* befogadása másfajta érzelmi hatást feltételez, és fiziológiai értelemben is más olvasót igényel, mint egy barokk szövegé, mondjuk a *Szigeti veszedelemé*. E változások ellenére a vidámító költészet nyomai a XVIII. századi kultúrában is fellelhetők, sőt Wolfram Mauser szerint a művészet dietetikus-terapeutikus erejébe vetett hit képezi az alapját az irodalomtörténetben hagyományosan rokokónak nevezett költészet egészének is. A rokokó költészet Mauser szerint olyan hatásorientált költészetként fogható fel, melynek lényege, hogy a költő fantáziaképzetekkel hat a befogadó érzelmeire, testi és lelki folyamatira. Ennek fényében a rokokó irodalom derűje, játékossága értelmezhető úgy is, mint a gond elűzésére, a lélek felvidítésére tett kísérlet.²⁰

¹⁸ KOSCHORKE, *I. m.*, 196–262.

¹⁹ CSOKONAI Vitéz Mihály, *Kivonat az egészséges életmódról* = CS. V. M. *Összes Művei*, II., kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., 2003, 765–768. Orosz Beáta szerint a feljegyzés Wespriemi István egészség megtartására vonatkozó reguláihoz áll legközelebb, bár vannak annak ellentmondó megállapításai is: Uo., 479–481.

²⁰ MAUSER, Wolfram, *Anakreon als Therapie: Zur medizinisch-diätetischen Begründung der Rokokodichtung*, Lessing Yearbook, 1988, 87–120.

2.

Egészség és betegség, bánat, gond, melankólia és az ezeket elűző vidámság kérdése a XVII. század magyar költőit is foglalkoztatta. Három olyan példát szeretnék bemutatni a XVII. századi magyar költészetből, melyek a költészet, a művészet terapeutikus hatását tematizálják. Első példám Szentmártoni Bodó Jánosnak *A' vadásznak ditsiretiről való éneke*, melyben a szerző többek között a vadászat egészségmegtartó hatását hangsúlyozza. A nem természeti dolgok közül ugyanis a vadászat a jó levegőt és a mozgást egyaránt biztosítja, s ezért igen alkalmas lehet a melankólia eltávoztatására:

Tuddé betegségtől a' tested mint retteg,
A' nyavalya nekünk mert nehéz fergeteg,
Meg-betegülsz penig mikor heversz veszteg,
De ha vadászni mégy nem vagy igen beteg.

[...]

Kissebits elmédben a' Melancholiát,
És a sok jaj szóknak szaporító okát,
A' köszvént és a rút siralmas kolikát,
Kergesd-el hogy nálad ne érjen egy batkát.²¹

A vadászás tehát nem csak úri passzió és férfias időtöltés, a vitézi harccal rokon nemes sport, de egészséges is. A vadászás persze a XVII. századi költők által gyakran megverselt téma, és elmét vidító hasznáról is sokat olvashatunk. Érdeemes lehet azonban azt a kérdést is feltenni, milyen hatása van *a versben megjelenített* vadászásnak. A Szentmártoni Bodó vadászatról írt verse kiadása elé epigrammát író Thuri Mihály szerint ugyanis a vers „sok Urfinak szerzet vidámságot”. Ez ugyan roppant általános megállapítás, amiből aligha lehet messzemenő következtetést levonni. De talán mégis megkockáztatható egy olyan értelmezés, miszerint a vers nem csak poétikai kvalitásai, hanem konkrétan a megverselt tárgy által is örömet kelthet. A vidámság felkeltésére nem csak a vadászat, de annak költészetbeli megjelenítése is alkalmas lehet, a derű talán nem csak tematikus elemként fedezhető fel a versben, hanem a befogadás során az olvasóban vagy hallgatóban kiváltott érzésként is.

Második példában a zene terapeutikus hatásáról van szó. E művészetnek a kora újkorban különösen nagy terapeutikus hatást tulajdonítottak²²: amit a fentebb vázolt elméletnek

²¹ RMKT XVII. század 4, kiad. STOLL Béla, TARNÓC Márton, VARGA Imre, Bp., 1967, 436.

²² Például Levinus Lemnius így ír erről: „Honestā est autem ac cum primis iucunda Musice oblectatio, qua animus ubi languescit, maxime erigitur ac reviviscit. Haec vocum concentu atque instrumentis modulate

megfelelően úgy magyaráztak, hogy a muzsika nem csak a fület gyönyörködteti, de a testnedvekre is hatást gyakorolhat.²³ Kőszeghy Pál *Bercsényi házasságáról* szóló epikus költeményében Akhilleusz és Kleiniász példáját idézi fel²⁴:

A kiknek elméjük midőn háborodott,
Haraggal másokra midőn káromkodott:
Akkor ő haragjok nem nőtt s szaporodott,
Kegyességre inkább szívök nyomorodott,

Mert olykor mindkettő kapván citheráját,
Pengeté azoknak húrján víg nótáját,
Azzal enyhítgeté szíve háborúját,
S csillapítá gyulladt elméje haragját.

A citerán játszó Kleiniász és Akhilleusz haragra gyulladt elméjüket próbálják lecsendesíteni azáltal, hogy víg nótát játszanak: a víg nóta a haraggal ellentétes affektust ébreszt, és helyreállítja a testnedvek egyensúlyát. A példát Kőszeghy Pál Bercsényire vonatkoztatja: neki is megvan a maga citerája, amivel a romboló szenvedélyeket elcsitítja lelkében, habár nem a haraggal kell küzdenie, hanem Vénusz kísértésével és az unalommal:

Ha ollyas gondolat ütközik szívében:
Citheráját ottan ragadja kezében, –
Országos gondokat vet s hány elméjében,
Olvasván azokról írt bölcsek könyvében.²⁵

resonantibus, non solum aures sonorum suavitate permulcet, sed sonitu per arterias undique diffuse spiritus cum vitales tum animales excitat, discussaque animi caligine ac nebulis, mentem agilem reddit atque erectam.” LEMNIUS, Levinus, *De miraculis occultis naturae libri IIII. Item de vita cum animi et corporis incolumitate liber unus*, Francofurti, 1604, 540. Lemnius Magyarországon is ismert volt, lásd pl. Miskolczi Csulyak István könyvtárjegyzékét: RMKT XVII. század, 2., kiad. JENEI Ferenc, Bp., 1962, 347.

²³ BIANCONI, Lorenzo, *Il seicento*, Torino, 1982, 72–75. A zeneterápia XVII. századi lehetőségére Földényi F. László is utal melankólia-könyvében, megjegyezve, hogy „a XVII. században az úgynevezett affektustan születése idején ismét fellendül a zenének orvosságként való megítélése”; Földényi azonban ezzel szemben a XVII. századi zene melankolikus jellegét hangsúlyozza. FÖLDÉNYI F. László, *Melankólia*, Bp., 1992, 145. A zene allopatikus hatásáról lásd még HATHAWAY, Baxter, *The Age of Criticism: The Late Renaissance in Italy*, Ithaca, New York, Press, 1962, 210.

²⁴ KŐSZE GHY Pál, *Bercsényi házassága* = RMKT XVII, 16., kiad. S. SÁRDI Margit, Bp., 2000, 462. Clinias esetét említi Johannes Weyer is nagy XVI. századi harag-traktátusában: „Nec parum hic saepe prodest Musica, quam mire tempestatem mentis placare, permulcere, emollire, sistereque procellosas ipsius motiones, aliquando observatum est. Pythagoras animi perturbationes lyra sedabat. [...] Sic et Clinias musicus, si quando ad iram prouocaretur, arrepta statim lyra, gliscentes animi motus compescebat.” WIERUS, Ioannes, *De ira morbo, eiusdem curatione Philosophica, Medica & Theologica*, Basileae, 1577, 152.

²⁵ KŐSZE GHY, I. m., 462.

A citra itt ugyan csak metafora, de a valódi zene vidámító hatása is helyet kap Bercsényi életében. Az Istenhez való fohászkodáson és az országos gondokon kívül a szerelem és a melankólia elűzésében fontos szerepet játszanak a társas főúri mulatságok is:

Így tölté Bercsényi gyakrabban idejét,
Gonddal nem szárazsván csontjai velejét,
Így nem győzheti meg Vénus is elméjét,
Óván heveréstül most özvegylő fejét.

[...]

Külső mulatsága hogyha nem lehetett,
Vadas hegyeiben vagy ki nem mehetett,
Mert az üdő most ebben gátlást tehetett,
S havas feryeteggel házban kergettetett:

Talált mulatságot akkor is magának,
Házai üresen mert ritkán valának,
Sok urak s főrendek gyakran beszállának,
Kik víg mulatást ott gyakran találának.²⁶

A főúri mulatságok – melyeknek a zene és a tánc is része – nem csak az időtöltést szolgálják, de a reprezentációt is. A hatalom kifejezésének eszközei közé tartoznak a pazar főúri étkezések is: „Magukat a XV–XVI. században megjelenő, merész fantáziáról és művészi szakértelemről árulkodó gasztronómiai újításokat [...] erős esztétikai és formai igények diktálták vagy legalábbis tették lehetővé. A szem – joggal – mindig is megkövetelte a magáét. [...] A konyhaművészeti formák: az ételek megformálása, kellemük, színük; a környezeti formák: a lakoma díszlete, az étel feltálalásának módja, a felszolgálat mozdulatai; viselkedési formák [...] Mindez és még sok más azt a célt szolgálják, hogy a lakomák színtere elkülönített, mondhatni »védett«, sajátos, előkelő, elszigetelt világ legyen.”²⁷ A szemnek és szájnak kellemes ételek a dietetika étkezési tanácsaival aligha egyeztethetők össze. A lakoma azonban, melynek részleteit Kőszeghy Pál olyan nagy részletességgel írja le, nem csak kulináris élvez-

²⁶ KŐSZEGHY, *I. m.*, 469.

²⁷ MONTANARI, Massimo, *Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete*, ford. KÖVENDY Katalin, Bp., 1996, 111–113.

zet és a reprezentáció eszköze, de vidám társas esemény is, s mint ilyen, alkalmas a gondok, a melankólia elűzésére, a kedély felderítésére.²⁸ Ezért fontos eleme a zene és a tánc is:

Az cimbalom húrja itten verve penge,
Virgína lassúbban nyomogatva csenge,
Sok hangos hegedű jól megvonva zenge, –
Duda bordójátúl az kőfal is renge...

Fölszedék az asztalt, s palota tisztúla,
Minden rendek szíve nagy vígsággal gyúla,
A sok néppel terhes hosszú ház tágúla, –
Hol sok változott tánc óránként újúla.²⁹

Az unalom és az ezzel párosuló bánat, melankólia elűzése, a megvidulás, a vidámság fontos kérdés abban a főúri világban, amelyben Bercsényi is éli életét. Az unalom és a melankólia elűzése végett Bercsényi és társai mulatságot mulatságra halmoznak: vendégségek, vadászat, halászat, nagy szánkázások, lakoma, zene, tánc és tréfa hivatottak a gondokat elűzni. Kétségtelen, hogy Kőszeghy művében roppant plasztikusan és részletesen jelenik meg a század végének arisztokratikus életformája, de kérdés lehet, vajon milyen célt szolgál a főúri szórakozások „realista” ábrázolása. Alighanem anakronisztikus lenne valamiféle dokumentarista szándékot tulajdonítani egy XVII. századi költőnek: sokkal inkább az a megfontolás vezethette Kőszeghy tollát, hogy a gondúzó szórakozások költeménybeli ábrázolása is elmét vidító hatású lehet.

Harmadik példám Koháry István költészete, mely alapvetően a bánat leküzdéséért folytatott küzdelem. Jelenits István Koháry-tanulmányában a bú fogalmát Kempis Tamás *Krisztus követéséről* írt könyvének egy mondatával világította meg, a bánat univerzális jellegére mutatva rá.³⁰ Úgy gondolom, a bú Koháry verseiben nem csak általában az emberi szenvedést jelenti, de konkrétan indulat, a lelki és a testi egészségre veszélyes affektus is.³¹

²⁸ GREWE, Andreas, „Pour le plaisir de l’âme et pour le bien du corps”. *Poetologische, diätetische und utopische Aspekte der Mahlzeitendarstellung in der Lyrik Saint-Amants*, Romanische Forschungen, 2000, 39–60.

²⁹ KŐSZEGHY, I. m., 499.

³⁰ JELENITS István, *Koháry István: Ez világot senki által nem élte, sem mindenkor bú nélkül nem élte = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., 1979, 354.

³¹ Jól mutatják ezt azok a példák, amelyek a bánat, a bú okozta fizikai tüneteket írják le, pl.: „szárad búsulásban az feje veleje” (KOHÁRY István *Versei* = RMKT XVII. század, 16., kiad. S. SÁRDI Margit, 2000, Bp., 118), „az bú terhe alatt csak nem meg is fúlok, / elbágyat voltomban majdan el-ájulok” (Uo., 216), „A’ búnak özöne borította szívemet, / veszélyes örvényben sillyesztí kedvemet, / lankát bágyatságra jutattya testemet, kesergem szüntelen bánatban estemet” (Uo., 217); „Nem sietek oda, akárki hogy kérjen, / öröm he-

A lelket vidító külső multságokkal Koháry mint rab nem élhetett. Thököly börtönében raboskodva a rabság minden sanyarúsága, mindenekelőtt a tétlenség zúdult a nyakába. Tanulságos e tekintetben Pápai Páriz Ferencnek a *Pax animae* előszavában kifejtett gondolata. A mindenre gondoló orvos szerint: „Azok, akik fogságban vannak vagy lábokon nem járhatnak, a sétálás helyében egyebet gondoljanak ki testeknek gyakorlására, hogy nyavalyába ne essenek.”³² Az igazán fontos azonban – mint Pápai Páriz kifejti – nem is a mozgás, hanem a lélek vígan tartása: „Akár légyen embernek öröme való külső alkalmatossága, akár ne, csak magában legyen víg, elég az. A tiszta és vidám elme, mely Istenben bízik és a jóra adta magát, nem szükség, hogy magán kívül keressen öröme való matériát.”³³ Hogy Koháry jól ismerte mindazokat a külső dolgokat, melyek a bánat elűzését, a jó kedély és az egészség megőrzését szolgálhatják, arról versei is tanúskodnak. Többször említi a vadászat elmét vidámító hatását: „Nyúlászat, vadászat, fűrészlet s-halászat embert mulatattya, / elménket s kedvünket, szivünket s-éltünket megis vidámittya, / helytelen gondokrúl, az búrúl s-bánatrúl sokszor el fordittya.”³⁴ A vadászatról egy egész, igen hosszú verset is írt; ennek címében azt hangsúlyozza, hogy a vadászat hasznos, mert ezáltal jó egészséget lehet szerezni, s „minden embernek maga egészsége és tisztessége elnyerésében és megtartásában nagy méltán illik fáradni”.³⁵ A vadászat mellett vidító eszközként említi a szép kerteket, a társaságot, a beszélgetést, a tréfát is: „Most mások örömben virágzó kertekben kedvekre sétálnak, / jártokban beszélve s-nyájassan trécsélve egy mással mulatnak, / nevetnek, kacagnak, semmin sem búsúlnak, s-nagy frissen vigadnak.”³⁶ A zene elmét vidító hatását is ismeri: képzeletbeli lakomájára zenészeket is szerez, hogy „enyhítsék szivünket az lantnak s hárfának / kegyes zengésével s ékes zengésével lassú muzikának” (*Embernek ételében mértékletesenek kell lenni*). A versírás számára olyan szellemi tevékenység, mely önmagában is vidámítja az elmét, s a külső multságokat pótolhatja. („A multságok között semmi nincsen sem oly magát kedveltető, sem pedig oly hasznos, mint amely az ékesen szólásból származik, akár olvassa az ember a másét, akár maga szerezze és írja, mert ez az elmét örvendeztetvén, egyszer mind mind frisseli, mind lágyítja, mind pedig felemeli azt” – írja Pápai Páriz.³⁷) A versírás öröme túlmenően Koháry költeményeiben számos jelét találjuk annak is, hogy a külső multságoknak a képzelet segítségével történő felidézése különösen alkalmas a bánat elűzésére. Példa erre képzeletbeli lakomája, mely a feltálatl étkek tekintetében (hasonlóan a Kő-

lyet az-bú hól szívemre térjen, / ott akarok lennem, / hol olly öröm érjen, / melyhez gutta ütés, se bánat ne férjen" (Uo., 230), stb.

³² PÁPAI PÁRIZ, *I. m.*, 189.

³³ PÁPAI PÁRIZ, *I. m.*, 193.

³⁴ KOHÁRY, *I. m.*, 80.

³⁵ KOHÁRY, *I. m.*, 292.

³⁶ KOHÁRY, *I. m.*, 58.

³⁷ PÁPAI PÁRIZ, *I. m.*, 192.

szeghy által leírt étkezésekhez) igen messze áll a dietetikus étkezési tanácsok előírásaitól, de mint elmét vidító társas esemény a derű forrása lehet.³⁸

3.

További példák helyett Marc Fumarolinak a XVII. századi francia irodalom történetéről írt tanulmányára utalnék, melyben a kor irodalmát mint a melankólia leküzdéséhez való hozzájárulást tárgyalja. Úgy véli, hogy a század elején a homeopatikus hatásmechanizmus az uralkodó az irodalomban, azaz olyan művek jellemzőek, melyek a világ szörnyűségeinek reprodukálásával igyekeznek felvértezni az embereket a melankólia ellen. A század második felében pedig inkább az allopatikus hatásmechanizmus dominál, azaz az ellentéttel való gyógyítás, a melankóliát derűs művekkel felkelteni szándékozó elképzelés.³⁹ Mindkét poétikai elképzelés felfogható az arisztotelészi katarzisz értelmezéseként is, de az allopatikus hatás – mint azt a dolgozat elején részletesen kifejtettem – a korabeli orvosi elméletek kontextusába is beilleszthető. A fenti példákkal amellet érveltem, hogy kora újkori magyar költők egyes műveinek jellemzésére is hasznos lehet a terapeutikus hatás, az allopatikus hatásmechanizmus fogalma. Úgy gondolom, az említett példákon túl más művek esetében is megfontolandó, nem a derű terapeutikus célú felkeltése áll-e a háttérben: Gyöngyösi hedonizmusa és tréfái⁴⁰, a *Törökországi levelek* és Faludi költészetének derűje vagy Csokonai *Anakreoni dala* talán értelmezhetőek lennének mint az allopatikus affektusprogram manifesztációi.⁴¹

³⁸ A bánat eltávoztatásának fő és végső eszköze természetesen nem ez: az igazi enyhülést Kohárynak nem a külső multságok, a derű felidézése adja, hanem sztoikus színezetű valóságossága, a filozófiai vigasztalás és az Istenben való megnyugvás. A vallás és a dietetika egymást kiegészítő hatásáról a melankólia elleni küzdelemben lásd: STEIGER, Johann Anselm, *Melancholie, Diätetik und Trost: Konzepte der Melancholie-Therapie im 16. und 17. Jahrhundert*, Heidelberg, 1996, 82.

³⁹ FUMAROLI, Marc, „*Sous le signe de Protée*” = *Précis de littérature française du XVIIe siècle*, kiad. MESNARD, Jean, Paris, 1990.

⁴⁰ KOVÁCS Sándor Iván, *Gyöngyösi István = Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, II, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 2000, 261.

⁴¹ Ez utóbbiról lásd: LACZHÁZI Gyula, *Csokonai egészségügyi feljegyzése és a rokokó költészet*, Irodalomismeret, 2002/ 5-6., 103–105.